

ЗМЕСТ

ГОД 1409	3
Полацка-ноўгарадскае памежжа. <i>24 кастрычніка</i>	3
Двор Былічаў. <i>Дзяды</i>	23
Троцкі замак. <i>Дзяды</i>	45
Хата шаптухі. <i>Лістапад</i>	71
Берасцейскі замак. <i>Дамова</i>	92
Мальбарк. <i>8 снежня</i>	111
Двор Рось. <i>Каляды</i>	125
ГОД 1410	149
Смаленск. <i>Вадохрышча</i>	149
Нёманская іярдань	160
Градчаны. <i>15 лютага</i>	172
Мальбарк. <i>25 лютага</i>	186
Двор Былічы. <i>Наезд</i>	194
Ваўкавыск. <i>Вербная нядзеля</i>	209
Кежмарк. <i>7 красавіка</i>	228
Берасце. <i>20 красавіка</i>	244
Двор Рось. <i>Заручыны</i>	255
Горадня – возера Любень. <i>Паход</i>	270

Грунвальдскія ўзгоркі. <i>15 ліпеня</i>	283
Мальбарк. <i>Аблога</i>	319
ГОД 1413	336
Гародла над Бугам. <i>2 кастрычніка</i>	336
ЭПІЛОГ.	355
Курган над Лабай	355
Рака Святая	364
<i>ТЛУМАЧЭННІ</i>	373

❧ ГОД 1409 ❧

Полацка-ноўгарадскае памежжа. 24 кастрычніка

З траўня месяца, калі паўстала Жамойць і пачалася вайна з Тэўтонскім ордэнам, вось ужо без нечага палову года Андрэй Іллініч быў з сотняй у раз'ездах, не сыходзіў з каня. Увесь ясны дзень праводзілі ў сёдлах, пакуль сонца не заходзіла ці коні не падалі. А калі падалі, на другіх сядалі. Памаліцца, здаралася, не было калі, паесці цёплага іншым днём не выпадала. Увечары да саломы, да гунькі раскірэкамі ішлі. Кінешся, накрыешся гунькай, павекі зліпнуцца – а ўжо ранак, зноў на каня, астрогі ў бок; лес, дарога, грязь, пыл, дождж, спякота, смага. Ва ўсе бакі кідалі, куды толькі не пасылалі, дзе толькі не пабываў. У сталіцу крыжацкую Мальбарк ездзілі. На Падолле князю Івану Жэдзевіду вазілі ліст – месяц пракалыхаліся ў сёдлах, спякліся, ссохлі пад сонцам. Князя Вітаўта ў Ленчыцу на сустрэчу з каралём Ягайлам суправаджалі – зноў тры тыдні бяззлазна. З Ленчыцы вярнуліся, адразу вялікі князь выправіў на Ноўгарадскае памеж-

жа – Сямёна Альгердавіча сустрэць. Сустрэлі, праводзілі ў Трокі. Князь Сямён з князем Вітаўтам зачыніліся, паўдня прагаварылі – і ў зваротны шлях. Выслалі праводзіць. Цяпер дайсці да мяжы, а там князь сам паскача.

Семёна Альгердавіча ахоўваць не тое што князя Вітаўта. У таго гон шалёны, бесперапынны галоп, у вушах свішча; сам не адпачывае і другім не дае; усё не церпіцца, усё справы, кожная хвіліна нібы з золата – баіцца згубіць. Князь Сямён не спяшаецца: дарога ў Вялікі Ноўгарад далёкая, дзень не выгадаеш, а гадзіна нічога не вырашае. Спакойна рысіць. Цішыня. Коні навучаны – самі трымаюць строй. Сотня заціхла, кожны ў свае думы пагрузіўся, суседу словам не дакучае, ды і пра што размаўляць: усё абгаворана, усё за пяць месяцаў уздоўж і ўпоперак абмеркавалі – не дачакацца, калі распуцяць па дварах на зімовае сядзенне.

Заціхла сотня, у думы акунулася, а думы мала ў каго вясёлыя. Пра што думае баярын на службе? Аб кепскім жыцці, дрэннай долі, убогім лёсе. Служы, служы, а ў падзяку – дулю. За пяць гадоў усяго і выслужыў дзве вёсачкі – адну ў тры, другую ў пяць двароў. Таму што веры грэчаскай, не лацінскай. Хто лацінскай, таму хутка надаюць і дораць. А хто яны? Хто раней крыжа не насіў, на Зніча маліўся, зараз яны ўсе ў пашане, павазе, сіле. Божа, вось Неміровічы... Ці даўно стары Нямір ззаду бацькі ў паходах трымаўся – зараз полацкі намеснік, у былым княжым палацы сядзіць, загадвае, над старажытнымі полацкімі родамі ўзвышаны.

Ды што баяры! Князеў прынізілі, павыганялі з наседжаных месцаў. Ужо які Сямён Альгердавіч – лепшы вайскаводзец на ўсёй Літве, Русі і Жамойці, у ніводнай бітве не саступіў, ва ўсіх перамог, а ва ўдзел атрымаў Амсціслаўскае княства. А яно парубежнае. Хто Смаленск ваюе, той амсціслаўцаў топча, і смаляне топчуць. Але мала, што княства беднае людзьмі, няпроста сярэдняю харугву склікаць, дык адаслалі і самога князя Сямёна прэч з вачэй у Вялікі Ноўгарад, намеснікам. Можа, ён і Вялікі, ды за рэкамі і лясамі ляжыць, два тыдні гону, два месяцы абозы ідуць. Вось вайна навісла, адразу прыгадалі – трэба Амсціслаўскага гукнуць, ён і ноўгарадцаў прывядзе, яго любяць.

Чаму ж яму Кіеў не далі адпаведна заслугам, розуму і крыві, ці Полацк, ці Віцебск, ці Берасце? Таму што веры на лацінскую не змяніў, падобна Ягайлу і Вітаўту. А Сямён – родны брат караля Ягайлы, у яго больш правоў на віленскі пасад, чым у князя Вітаўта.

А вось калі б яму, падумаў Андрэй, зрабілі прапанову, ну хто, ну вялікі князь пазваў бы і выставіў умову: перахрысціся ў веру лацінскую – вялізны будзе табе абшар, як у Кежгайлы ці ў Восціка, згодны? Дарэмнае было б пытанне, Андрэй і хвіліны не разважаў бы, як трэба адказаць. Толькі хто прапануе? З якой прычыны? Ніхто пра яго не згадае, калі шчаслівы выпадак Бог не пашле. Вось так гадамі ў сядле і будзеш бадзяца, мокнуць пад дажджом, дубець пад сонцам, князеў сус-

тракаць-праводзіць, адвозіць лісты, пакуль не праб'юць лоб чаканом у якой-небудзь сутычцы ці не праніжуць стралой. Дзевяцёх згубіла сотня за гэта лета, хоць ні з кім і не біліся. У Коўна ляцелі з лістамі, вось так, як тут, лес абкружаў. Глухія сцены з абодвух бакоў – пушча, вечная глухмень. Час перад захадам, цішыня, раптам – жыг! жыг! – і двое валяцца з сёдлаў, у спінах стрэлы. Памінай як звалі! Хто страляў? Ці немцы ў засадзе сядзелі? Ці жамойты падкупленыя? А на Падоллі – сонца, духата, пекла, у кашулі горяча, а тры дні кальчугі не здымалі: па пятах утрая большы варожы аддзел ішоў. Бой не прымеш – пасякуць. У жалезе тры дні і скакалі, варыліся, як ракі ў гаршку. Таксама пяцёх не далічыліся. Так усё жыццё можна прашлындаць.

Дарога, бяскончая скачка, ачмурэлая галава. Пяць месяцаў пранесліся хутчэй за тыдзень. Выпраўляліся – зелянела, а ўжо лісце падае, восеньскай прэллю дышае лес, і нічога ў памяці – толькі конская грыва, ззаду храп, тупат, іржанне коней, ды сябра Мішка Расевіч побач. Выпадак бы Бог паслаў, вось пра што трэба памаліцца.

Расевічу лепш; яму не бяда: адзіны сын; бацькаўшчына ўся яму дастанецца. Ну, сёстрам выдзеліць пасяг – невялікія страты. А іх, Іллінічаў, шасцёра братоў. Падзялі бацькаўшчыну на шэсць кавалкаў – што атрымаеш? Хату зрубіць, хлеў, свіран, а зямлі – хіба толькі курам і хопіць. Бацька і думаць не стаў: старэйшым па палове, а малодшым – вось меч, вось конь – выслужвайце, хлопцы.

І бацька Мішкаў вядомы на княжым двары – таварышам быў Вітаўту, з Крэва памог збегчы, коней прывёў пад муры; ва ўсіх баях пры князю хадзіў, ад смерці ратаваў. Толькі на Ворскле яму не пашчасціла, татары шаблямі пакусалі – закульгаў, акрывеў, сядзіць у сваёй Росі, ды князь яго памятае і глядзіць на Мішку з ласкай. Мішку Бога не прасіць. Яму вялікі князь сам знойдзе прычыну аддзячыць.

Выпадак, думаў Іллініч. Яшчэ ўгадаць трэба, ці той, што трэба, выпадак. Памыліцца стала проста. Вунь Рамбольд вырашыў вылучыцца, павёў харугву на прусакоў, два замкі спалілі, рыцараў пасеклі – і не ўгадаў. Не трэба было, мір парушыў. Ягайла з немцамі замірыўся да лета, немцаў да лета біць няможна. І атрымалася, крыжакоў рубілі на сваю ж бяду. Самому Рамбольду галаву і адсеклі. А палічыў бы, што не той выпадак, – жыў бы па гэты дзень.

Іллініч міжволі перахрысціўся.

– Ты чаго? – пацікавіўся Мішка.

– Рамбольд прыгадаўся.

– Так, – уздыхнуў Мішка. – Гаротна загінуў.

Яшчэ б не гаротна! Дарэмна, ні за што, за добры ўчынак. Жорсткі князь Вітаўт. Нашто было галаву здымаць? Хапіла б у скляпенні кінучь. Вайна на носе, кожны меч спатрэбіцца наступным летам. Умелы быў рыцар Рамбольд, адважны, а яго, як татніка, забілі сякерай на радасць немцам. Суровы князь Вітаўт, думаў Андрэй. Так кожнага можна пакараць, так кожны можа правініцца. На памежжы гэта лёгка. Не па віне разлаваўся князь. Вядома,

Рамбольд загад парушыў – крануў немцаў. А што яму заставалася, калі крыжакі схітравалі, як яны любяць: напярэдадні замірэння спалілі вёску. Прыцемкі скончацца – ужо час міру, а які ж мір: у вёсцы хаты дагараюць, увесь народ там пазабіваны ляжыць, і Рамбольдавы людзі там стаялі – таксама загінулі. Ну як было яму знесці? Яго сяброў пасеклі, а за дзве вярсты, у крэпасці, за драўлянай сцяной, гуляюць немцы: ім весела, бяспечна, праз якую гадзіну мір, а яны паспелі нашкодзіць, яны пяюць у сотню глотак, рэха разносіць. Як тут утрымацца? Чым разлютаванасць сваю загасіць? Кроў за кроў! Вы прыцемкамі нас палілі, мы вас досвіткам. А сонца ўзыходзе – тады і мір, па-чэснаму, на роўных.

Смуткуючы аб таварышу, Андрэй уявіў сябе на ягоным месцы і сказаў сабе, што зрабіў бы тое ж самае – спаліў гэтую крэпасць. І князь Вітаўт, наадварот, павінен быў узнагародзіць яго за рашучасць. Андрэй убачыў сябе каля Рамбольда, убачыў асцярожны пераход харугвы цераз лес, доўгае чаканне на ўзлеску. Паміж лесам і крэпасцю ляжала прастора поля. Сонца заходзіла, рэдкія сцірты адкідвалі доўгія цені, барвовая зара павольна цямнела. Прышла ноч. Сцішыліся ў сваёй крэпасці немцы. Толькі варта хадзіла ўздоўж сцяны па нутранаму навесу. Рамбольд сказаў: «Ну, за справу!» І дзесяткі два хлопцаў ціха, як ваўкі, папаўзлі па калючым ржышчы, трымаючы на сабе драбіны. Падабраліся, прыставілі драбіны, палезлі на сцены. Крыжак аховы пачуў

школах, высунуўся паглядзець і атрымаў стра-
лу. А ўжо нашы ў крэпасці, саскокваюць з на-
весу, бягуць да брамы, сякуць брамную варту.
Вароты расчыніліся, запалала паходня – Рам-
больд пусціў сваю паўсотню ў галоп. Люты
крык помсты раздзёр цішыню ночы, абудзіў
сонных, і яны здзервянелі, уцяміўшы, што
прыйшла адплата. Была крыжацкая застава –
сталася чорнае вогнішча на зямлі...

А праз тры дні прыехалі да Вітаўта ордэн-
скія браты, тры рыжабародыя змрочныя немцы
ў белых плашчах. Магістр і капітул Ордэна
здзіўлены: чаму вялікі князь не трымае слова?
Ці наўмысна не трымае – хоча ваяваць? Ці
слова вялікага князя не закон: хто пажадае –
парушыць? Хто парушыў – адкажа, сказаў
Вітаўт. Прынеслі плаху, прывялі Рамбольда,
бліснула сякера, усе міжволі зажмурыліся –
тужліва было глядзець, як гіне смелы жамойт,
толькі кат глядзеў – каб не прамахнуцца, і
немцы – ім добра было. Ды брат Рамбольда
прасіўся: «Князь, злітуйся!» І нашто было
цешыць гэтых немцаў? Не з-за Рамбольда вай-
на пачалася. Няма Рамбольда, усё роўна яе не
спыніць.

Цьмяна ўсё, думаў Андрэй, не зразумець,
пра што думае вялікі князь. Ды і як разабрацца
ў буйных справах дробнаму чалавеку. Баярын
што верабей – з якой бы кучы зерне сцягнуць,
а вялікі князь арлом лунае над Княствам, усё
бачыць, усе пагрозы на рубяжах – там лівон-
цы, там прусакі, там вугорцы, татары, пра ўсіх
трэба думаць. Князь зараз нікому не саступае,

трапна б'е, навучыла Ворскла. Так звезданулі татары, што ледзь ачомаліся.

Цяпер тыя ж самыя татары, што з нас дух выбівалі, тысячамі прыняты ў Княстве; у Лідзе і Троках асаджаны палкамі, пад Гораднйя вялізныя табары стаяць. Яны не сеюць, не жнуць, а іх пояць, сілкуюць, табуны на лепшых пожнях пасвяцца; свае, калі з голадудохнуць – няхай, а гэтым, што ні папросяць, адразу ж вязуць. Чаму? За што? За якія паслугі?

Падняліся на пакаты лысы пагорак, пазначаны памежным камянём. Князь Сямён Альгердавіч торгнуў павадок – паслухмяны конь застыў. Агледзеліся. У нізіне блішчэла чорная лукавіна рэчкі. І лясы, лясы, сасна ды елка, бярозавыя, вольхавыя, кляновыя пералескі, жухлыя меціны балот. Памежжа. Налева – пскоўская, направа – ноўгарадская, ззаду – полацкая землі.

– Ну што, ваяры, – усміхнуўся князь Сямён, – дзякуй за праводзіны. Развітаемся да новай сустрэчы. Дасць Бог, летам у другі бок пойдзем.

Іллініч з Расевічам і па іх прыкладу сотня пакланіліся; князь крануў каня і пусціў з пагорка наўскач. І ноўгарадскі аддзел дружна зарысіў следам: «Бывайце!» – «Бывайце!» Стаялі на пагорку, глядзелі, як ноўгарадцы ўцягваюцца ў глухі, векавечны, крануты баграй лес. Адблісквалі прышпіленыя да сёдлаў шлемы, мільгалі чырвоныя і бронзавыя шчыты на шырокіх спінах, калыхаліся дзіды, ляцела з-пад капытоў дарожная гразь. Хутка зніклі ў гу-